

95
P156

1 1990

СОЛОНҒЫ

БАШТАМЫ КЛАССТАРДЫҢ УРЕНЧИКТЕРИНИҢ ЛЕ ШКОЛҒО ЈУРГЕЛЕК БАЛДАРДЫҢ ЖУРНАЛЫ

95
P156

КАРУ БАЛДАР,
БИСТИНГ КИЧИНЕК НАЖЫЛАРЫС!

Горно-Алтайсктагы облысполкомнын албаты үредүзи аайынча бөлүти, ВЛКСМ-нын областьтагы комитеди, Туулу Алтайдын бичиичилер Биригүзи, алтайдын бичик чыгарузынын Туулу Алтайда бөлүти слерди «Солонгы» деп журналдын баштапкы катап чыгып жатканыла уткып туру!

Слердин алдыгарда кееркедилген чүмдемел журналдын баштапкы номери. Бу сүүнчилү бичигешти жаңыс ла балдар эмес, анайда ок эне-адалар, жаана-таадалар база сакыган. Онын учун «Солонгы» школго үрентелек балдардын ла баштамы класстардын үренчиктеринин журналы болуп белетелет.

Жылына төрт катап чыгар журналыс слерди алтай албатынын оос творчествозыла, туулу жеристинг поэтеринин ле бичиичилерининг чүмдемелдериле, Алтайдын жебреннен бери историязыла таныштырар. Анайда ок жеристинг жараш ар-бүткени, байлык ан-кужы керегинде база куучындаарыс.

Алтай тилин жаңыдан үренип турган балдарга жарамыкту үлгерлер ле куучындар база салынар. Журналыста слердин билгиреерди элбедетен, таскадатан, ченейтен жүзүн-башка ойындар, кроссвордтор ло не ле сагыш-табынтылар жуулып, жарлалар.

Бис балдардын бойынын бичимелдерине ле журуктарына база ажару эдерис. Олордын эг жакшы дегендери журналда кепке базылар.

Жебреннен бери алтай албаты жарашты, кеендикти солонгынын өнгине тундейтен. Онын да учун бистинг «Солонгы» жылу жайгы жааштын кийнинен жети жараш өнгиле слерге айылдап, жаан да улуска, жаш та балдарга жаантайын сүүнчизин сыйлазын.

961

Горно-Алтайская
областная библиотека
им. М. И. Калининга

Лазарь Кокышев

АЛТАЙ ТИЛИМЕ

Ак-жарыктын алдына келеле,
Айлу-күндү жеримди көрөлө:
«Адайым» — деген алтай тилим,
«Энейим» — деген эрке тилим...

Эне Алтайдын эдеги алдынан
Эрке үнденип, сен чыккан эдин.
Таштан чыккан тандалай чечектий,
Таң алдынан сен өскөн эдин.

Коркышту чактарда тепсеп салганда,
Корболоп ойто сен өзүп келетен.
Ас та болзо, алтай жонимнын
Айылдары сайын шулурып жүретен...

Кайда да жүрзем, канайып та жүрзем,
Канымнан сени мен айрып болбозым.
«Энейим» деген эрке тилимди
Эр жажына ундып болбозым!..

Албатымнын айткан санаазы — сен,
Амадап жүргенде — кожоңы сен.
Адамнын арткан жөөжөзи — сен,
Энемнин берген энчизи — сен.

Ыйлаган тушта эрикчил тилим,
Ырысту тужымда чечеркек тилим...
Алтай тилим,
Кару тилим...

Тайана

Александр Ередеев

Бүгүн баштапкы сентябрь. Бу күнди быжыл баштапкы класска үренер балдар сүрекей сакыган. Же энг ле тынг сакыган кызычак Тайана ошкош. Ол байа түнде уйуктап болбой узак жаткан. Же танары жуукта үргүлей берген. Сүреен жараш түш көргөн: Тайана ап-апагаш фартукту, бойынын үүре кызычактарыла кожо школго барып жаткан эмтир. Колында дезе сумка ла чечектер. Энези күлүмзиренип, мынайда айтты: «Тайана балам чыдап калган. Бүгүн школго барып жат. Кандый жараш кийинип алган. Балам чып ла чын үренчиктинг бойы».

Ойгонып келеле, Тайананын жүреги чым эдип, ыйлаар күүни келди. Не дезе, оны школго албас дешкен. Жажы арай ла жетпес. Же андый да болзо, эне-адазына үренерге керектү немелерди ончозын саттырып алган. Кем билер, айса алар.

Жок, жок, Тайана таң атса ла нөкөрлөриле ко-
жо школго барар. Кече жараш чечектер үзүп ал-
ган. Үредүчиге сыйлап берер. Балдарла кожо
класска кирер, партага отурар. Үредүчинин су-
раганын ончозын айдар. Ол эмеш кычырып та
билер, журап та ийер. Жок, жок, бүгүн түнөй ле
школго барар. Кызычактардан артпас. Керек
десе, Тайана Чечектен сыны узун. Үредүчи, оны
огош көрбөс.

Ол мынайда сананып, жүреги сүүне берди. Тө-
жөгинен тура жүгүрүп, көзнөктөн көрзө, таң ка-
жайып келтир. Күнчыгышта галстук ошкош кып-
кызыл булут. Чикпеерип салган сумказын база
катап ачып көрди. Будукту карандаштар, тет-
радьтар, букварь — ончозы бар. Тайана сүүнип,
кожондоп ийди. Энези ойгонып, айтты:

— Балам, не эрте турган?

— Энем, бүгүн баштапкы сентябрь! Мен школ-
го шыйдынып турум!

— Кызым, сенин жажын эки ай жетпес.

— Түнөй ле барарым, эне. Ала-ар!

— Же, балам, бар ла. Айса болзо, алар бо-
лор бо.

Тайана јунунып, кийинип, жүрексиреп турган-
ча, эртен тура болды. Јаан удабай балдар чур-
чуманак куучындажып, школго барып јаттылар.
Олордын јаражын! Торт ло чечектер!

Кызычак ологго кожулып, линейка болордо,
балдарла кожо туруп ийди. Класска кирерде, эн
кийнинде партага Чечекле коштой отурып алды.

Јоргой Садакович класска кирип, балдарла јакшылажып, кажызыла ла таныжып баштады. Журналда јангыс ла Тайананын ады јогыла.

— Туку отурган кызычактын ады кем? — деп, ол сурады.

— Тайана — балдар айдышты.

— Онын јажы јетпес, бодоп ло бойы келген — деп, бир уулчак билееркеди.

— Билерим, билерим — дейле, үредүчи кем нени билерин сурап укты.

Көп балдар үлгерлер, чөрчөктөр айдышты. Учинда сурақ Тайанага једишти. Тайана сүүнип, көстөри суркуража берди.

— Мен эмеш бичип те билерим.

— Је доского барып бичи.

Кызычак мелди алып, бичиди: «Энем. Төрөлим». Буквалары эмеш кыйын-тейин чыкты.

Балдар оны көрөлө, кайкажып: «У-у-у» — деп, күүлеже берди.

— Је Тайана, отур. Јакшы кызычак эмтин — деп, үредүчи оны мактады.

Онон класс тым боло берерде, Јоргой Садакович балдардан сурады:

— Тайананы клазиска аларыс па?

— Аларыс, аларыс — деп, балдар күүлежип чыкты.

— Мен база алар деп сананып турум — деп, үредүчи айтты.

Үредүнин қийинде Тайана нөкөрлөриле кожо јанып отурды.

Ол бүгүн эн ле ырысту кижн.

Толдукчы Киске

Борис Канарин

Мырчык деп уулчак жайды сүреен сакыган. Не десе, Мырчыкта ак төштү жаан кара киске болгон. Ол жаантайын эрте таңла кайдаар да жүре беретен. Онон түш киреде тапту жаан чараанды тиштенип алган једип келер.

Бир катап Мырчык эрте туруп, кискези айылдан чыгарда ла, ээчий барды. Киске десе журттан ыраак јокто агып јаткан суу јаар ууланды. Мырчык кийнинен ле.

Жайгы күн удабай ла өксөп, бойынын жылу чогын текши жайа чачып ийди. Киске күннин жылузын јакшызынып, өксүр кара таштарды јуна согуп, сан төмөн чакпындалын агып јаткан суунын јарадында јалбак ташка эптү отурып алды.

Мырчык көрзө: кискези чедиргендий чачылып јаткан суудан тап эдип, тап эдип, нени де аймаштап турды. Мырчык коркышту кайкаган. Анайтканча ла кискенин тамажында бир неме јалтырт эткени көрүнди. Киске оны јалбак таштын үстине эптү жапазып алды. Ол чараан эмтир. Онон чараанды бажынан эптү тиштеп, јаратка калып чыгала, айлы јаар кокпондодо јелип ийди. Эмди көрөр болзо, кара киске агынга удур козыр таштарды өрө жүзүп болбой, чарчалып турган чараандарды тудуп турган эмтир.

Онон ло бери Мырчык сүмелү кискезин Балыкчы деп адап салган.

Балыкчы кыш ойинде көзнөктин шили өткүре тийген күннин чогына жылынып, кеен јараш жай келерин сакып отурат.

ТАБЫШТУ УРОК

Үчинчи класста кандый да табыш. Чек кижинин кулагы тунгадый. Үредүчи балдардын блаашту сөзін тындайт. Эмди ол куучынга киришпейт те. Байа ла жартаган: кыска куучын тургузар керек. Төрөл жери керегинде. Онон тетрадине жараштыра бичип алар. Же тартыш кемге не сүрекей керектү деген сурактан ла башталган.

— Балыкка — суу — деп, үредүчинин айтканын Каракыс такып айтты.

— А кушка — кей — Майныстын үни шыгырт этти. — Ого кей ле керек.

— Жок, жок, кушка кей ле болор дегени жастыра. Кушка агаш-таш керек. Уйаны кайда тартатан. Жайгыда ончобыс көрдис не: кучкаштардын уялары үзе ле агаштарда. Кейде ле уя тартатан куш жок — деп, Алан өрө туруп чыкты.

— Чын, чын — Каракыс жөмөшти.

— Ээ, кушка суу база керек. Суу ичпезе, божол калбай — Майныс он колун көдүрди.

— Анга да суу керек дезеер — деп, Каракыстын көстөри суркурай берди.

— Суу жокко бастыра тындуларга коомой — Арыскан жалакай унчукты.

Үредүчи балдарды тындап ла жат. Бу ойгө жетире балдар салдым болбогон. Бүгүн кажы ла бала бойынын билерин чыгара айдып жат. Балдар каникулдын кийинде куучындажып темиксин деп үредүчи унчукпайт.

— Же бастыра анга агаш-таш, кыр керек болбой жат. — Арыскан эки көзи жаандап, жаңы шүүлте тапты.

— Темдектезе? — Майныс сурады.

— Темдектезе? — ээчий Каракыс жилбиркеди.

— Ээ, мында билбес не бар! — Арыскан тапкаа үнденди. — Темдектезе, ак айу. Ого аркакырлар не керек. Ого суу ла тош керек. Түндүк керек.

— Аа, ол бистең ыраак. Ол биске керек жок — Майныс керексибеди.

— Ыраагы-жуугы дешпектер. Ончозын биске билер керек. Ак айуга — тош деп бичип алактар — Каракыс жай бербеди.

— А кижиге Төрөли керек! — Алан жаңы шүүлте айтканына көкип чыкты. — Ого агаш-таш, суу, кей, тенери — ончозы, ончозы керек.

— Э-э, балдар, куштарга, аңдарга кижиге база керек! — Каракыс куучыга киришти.

— У-уй, бу сен канайып турун! Кижиге аңдарды, куштарды адып жип жат! — Алан жөпсинбеди.

— Жастыра, Алан. Олорго кижиге не керек деп пе? Кижиге оларды корып жат. Астап калган куштарды, аңдарды Кызыл бичикке бичип, өлтүрбөй азырап, көптөдип жат — Каракыс шүүлтезин чыгара айдынды. — Бот онын учун олорго кижиге керек. Онын болуужы керек.

Үредүчи жаңы ла өрө турды. Балдарды мактады: «Бастыра аң-куш, суу, талай-тенгис, жерден казып алар ончо жөөжө слердин жереерде деп куучындажып алдыгар. Эмди байа менин жартаганым аайынча кыска куучын бичип алгар».

Балдар унчуккылабай барды. Иштенгилеп жат.

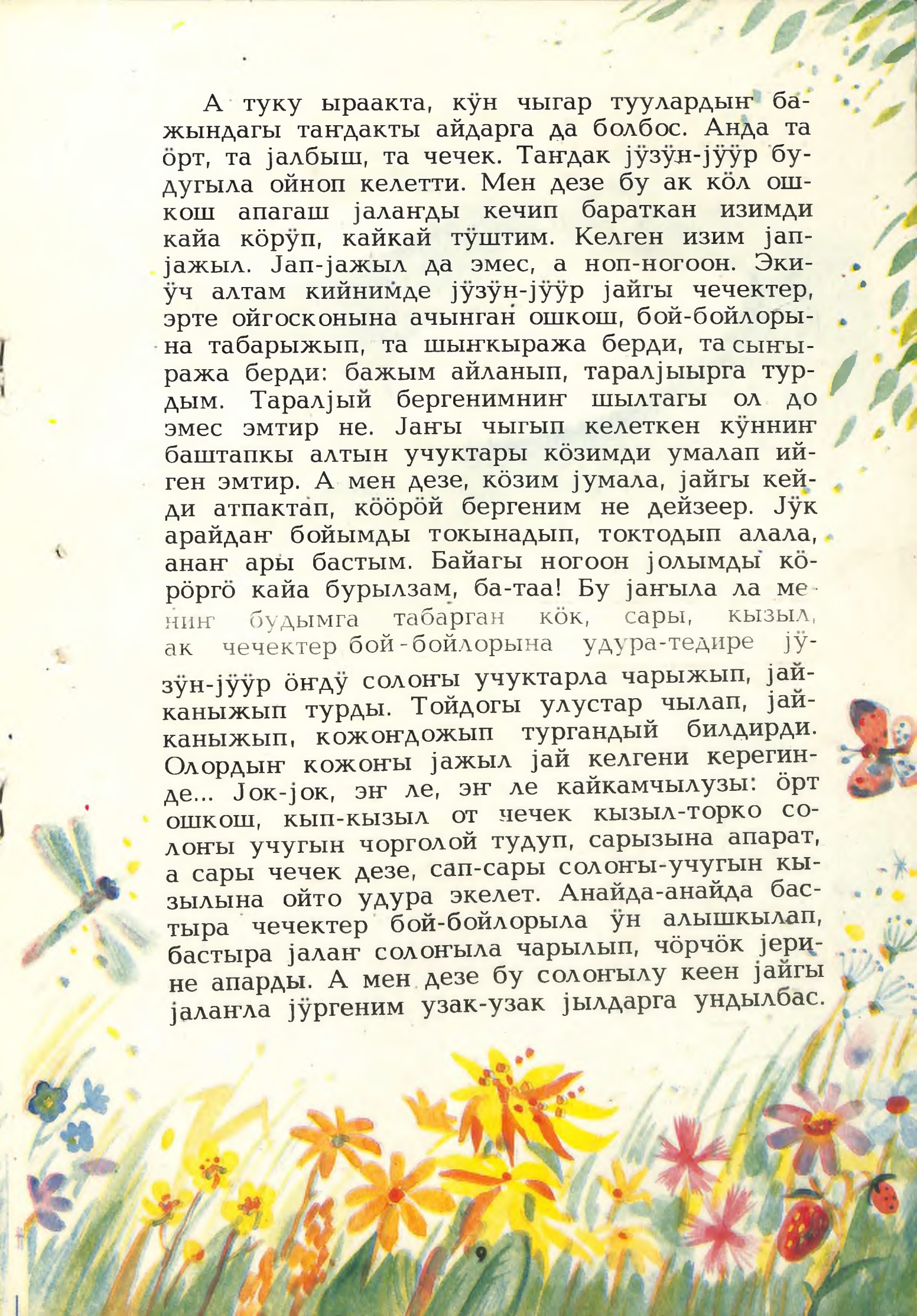
СОЛОҢЫ ТАРТКАН ЖАЛАНДА

Слер бодобоор: солоңы жаңыс ла бир өзөктөги суудан база бир өзөктөги сууга сайылып калат деп. Тенери кандый да солоңы кептү карамысла жерди өрө көдүрерге турган деп. Жок, солоңы сүрекей-сүрекей кичинек те болор. Аттын таказынча ла. Айса болзо, анан да кичинек болуп айабас. Слер андый солоңыны түргендezeер эмезе мендezeер качан да көрүп болбозоор. Оны жаңыс ла араай-араай базып бараада, кажы ла алтамаарды кайа көрүп аярзаар, айса болзо ол тужында менин көргөн солоңымды слер танып ийереер. Мен бир катап андый кичинек солоңылардын көбизин көрүп кайкагам.

...Ол тужында жайгы эртен тура болгон. Алдымда ап-апагаш козырайган, бедирейген чалынду кеп-кеен, ап-ару жайгы жалан жаткан. Мен бу курлага жеткен, жык эткен өлөңдү жаланды кечерге санандым. Он ло алтам эттим бе кандый, бажымнан ла төмөн көк-мөөн боло бергем. Анайда-анайда жаланнын тал-ортозын өдө бердим ошкош. Женимнин учтарынан, курткамнын эдектеринен тамчылар ылтам-ылтам тамып болбой салып, чалын-суу чичкече-еек аксымак учук бодолду анаар ла сыйкырап турды.

Ол тужында көбү түк ошкош жылу туман жаланнын үстинен жаңы-жаңы ла көдүрилип жаткан. Кем-кем бу ак жаланнын ыраак жарадында болгон болзо, менин жаңыс ла буттарымды көрөр эди. А көксим дезе, койу туманнын ортозында болгон. Анайда база бир канча алтам эткенчем, байагы көгүстей турган туман кенертке ле сан өрө көдүрилип, чанкыр кейге кайылып турды.

А туку ыраакта, күн чыгар туулардын бажындагы тандакты айдарга да болбос. Анда та өрт, та жалбыш, та чечек. Тандак жүзүн-жүүр будугыла ойноп келетти. Мен дезе бу ак көл ошкош апагаш жалаңды кечип бараткан изимди кайа көрүп, кайкай түштим. Келген изим жап-жжыл. Жап-жжыл да эмес, а ноп-ногоон. Эки-үч алтам кийнимде жүзүн-жүүр жайгы чечектер, эрте ойгосконына ачынган ошкош, бой-бойлорына табарыжып, та шынкыража берди, та сыңыража берди: бажым айланып, таралжыырга турдым. Таралжый бергенимнин шылтагы ол до эмес эмтир не. Жаңы чыгып келеткен күннин баштапкы алтын учуктары көзимди умалап ийген эмтир. А мен дезе, көзим жумала, жайгы кейди атпактап, көөрөй бергеним не дейзеер. Жүк арайдан бойымды токынадып, токтодып алала, анан ары бастым. Байагы ногоон жолымды көрөргө кайа бурылзам, ба-таа! Бу жаңыла ла менин будымга табарган көк, сары, кызыл, ак чечектер бой-бойлорына удурате-дире жүзүн-жүүр өндү солонгы учуктарла чарыжып, жайканыжып турды. Тойдогы улустар чылап, жайканыжып, кожондожып тургандый билдирди. Олордын кожоңы жжыл жай келгени керегинде... Жок-жок, энг ле, энг ле кайкамчылузы: өрт ошкош, кып-кызыл от чечек кызыл-торко солонгы учугын чорголой тудуп, сарызына апарат, а сары чечек дезе, сап-сары солонгы-учугын кызылына ойто удурате экелет. Анайда-анайда бастыра чечектер бой-бойлорыла үн алышкылап, бастыра жалаң солонгыла чарылып, чөрчөк жери не апарды. А мен дезе бу солонгылу кеен жайгы жалаңла жүргеним узак-узак жылдарга ундылбас.

ТАРАШ МҮҮС

ЧӨРЧӨК

Күстинг каан күни болгон. Меес жерде кызыл-сары жалбырактуу өлөңдөр күнге какшап шылырай берген. Эптү коо сынду, чичкечек узун бутту, барбак жараш мүүстү аң мееске жүрүп чыдашпады. Өзөккө түжүп, суу ичерге сынды сындай желип ийди.

Тонмок суунун жарадына келип, тынаарсып ичип турала, аң бойынын көлөткөзүн көрүп ийди. Ол бойун көрүп турала, мынайда сананды: «Мен алтайдын сүрлү аңдарынын бирүзи. Чынла мени жектерге болбос. Көзим менин тегерик, бастыра сыным коп-коо, мүүзим дезе оноң жараш. Же жаңыс ла коомой көрүнип турганы төрт саным эмтир ине. Ненин учун дезе, кулузун ош-кош чичкечек».

Анайып турганча, коштой турган аралдан шылыраган табыш угулды. Лаптап көрүп турар болзо, эки айры шыйралу, кырлу мылтык жүктөнгөн анчы көрүнди. Оны көргөн ан ак таскыл меести өрө канатту куштый учуп чыкты.

Кырдын бажына чыгала, ойто кайра көрөрдө, анчы оны адарга мылтыгын шыкап турды. Онон ары ан жыш-арка жаар калып ийди. Байбайгаш жараш мүүзи агаштын будагына илинип, мантаарга чаптык эдип, онын ар-күчин чыгарып турды...

Жыш-кара аркадан арайдан ла чыгып алды. Арыганына чыдажып болбой, карды десе бүлтендеп, коркыганына жүреги тирсилдеп турды. Ол бойында мынайда ачимчылу сананды: «Чичке коомой кол-будым таскылды өрө куштый чыгарган. Же жараш деген мүүзим тынымды арай ла кыйбады».

Онон ло бери ан төрт санын жектебес болды. Жараш мүүзи түжүп те калза, ого сүүнип жүрөт...

Тас, тас, таракай,
Жаман ады корокой.
Мен, мен, мечиртке,
Менен жаман кучыйак —
Ала-была сагыскан,
Орто түшкен куйушкан.
Сагысканнан ала тас,
Жымырткадан жылтыр тас.
Отурган жери ойдык тас,
Баскан жери тайкак тас.

* * *

Кырда, кырда кузук бар,
Куу кижинин бажы бар.
Таарманда талкан бар,
Тас кижинин бажы бар,
Бисте, бисте, билү бар,
Бичик-билик тууда бар,
Тузалуда тузы бар,
Турган малда турлу бар,
Туулу кырда тура бар,
Турачакта уулдар жажынган,
Кем озо табылар,
Онын бажы жарылар.

КЕП СОСТОР ЛӨ УКАА СОСТОР

Ат жакшызы мактулу,
Кижн жакшызы күндүлү.

Этпестин токтогы жан.

Баштактын бажы
жарык.

Кыс бала — энезине болуш,
Уул бала — адазына болуш.

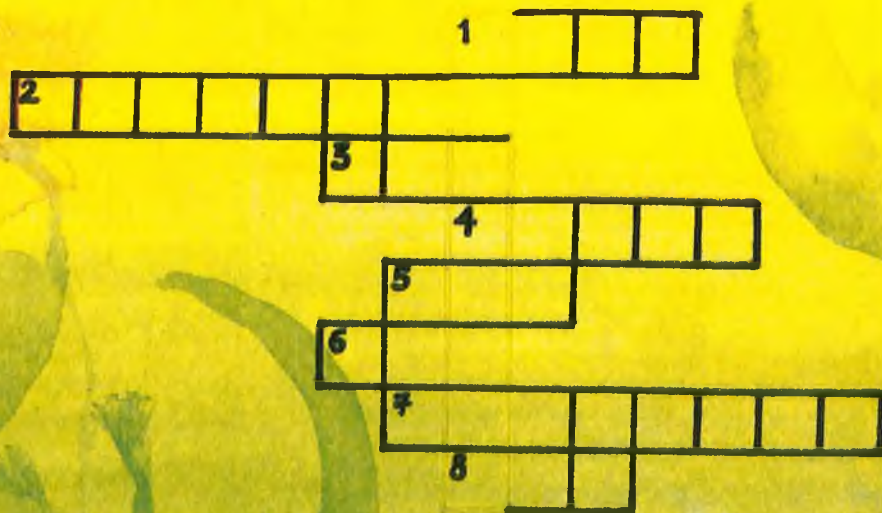
Кедер ат жортпос,
Өчөш кижн укпас.

Мактанчактын таманы жука.

ТАБЫШКАКТАРДАН ТУРГУЗЫЛГАН КРОССВОРД

Кару балдар, бу табышкактарды чын тапсагар, кызыл клеткалардагы буквалардан алтай чөрчөктин геройынын адын билип алараар.

1. Жаандарды көп көрдим,
Эки көзим тосток болт.
Жайдак атты көп миндим,
Эки будым талтак болт.
2. Бортогочо бойлу,
Болот малталу.
3. Суу кечире күскү жадыры.
4. Буу, буу, бутузын,
Мынан ары катузын,
Арта салган куушкан.
5. Тазылы жок кара агаш.
6. Аттан бийик, койдон жабыс.
7. Агы — агастый,
Каразы — килиндий,
Базыды каргаадый.
8. Кыл кажаганду кылыр торбок.

Каруузы: 1. Бака. 2. Томыртка. 3. Тош. 4. Пөтүк.
5. Чан. 6. Ээр. 7. Сангыскан. 8. Көс.

Текпиштерди алтайыстың јерлик (бар эмезе болгон) андарының аттарыла толтыраар*

* Таппаган балдарга: тегеликтеги түней өндү буквалардан андардың аттарын тургузала, текпиштерди толтыраар.

СЫРГА ЖАЖЫРЫШ

(Ойын)

Бу ойынды көп балдар ойноор. Ончозы күреелей, бой-бойлорына жуук отургылап алар. Эки алаканын сырга көрүнбес этире жаба тудуп, эки тизенин ортозына салып, белетенип алар.

Бир кыс отурган үүрелерин күреелей базып, сыргазын салаачы болуп турала, билдирбезинен бирүзинин колун дөөн түжүрүп ийер. Алган кыс тизезинин алдыла сырганы өскө кижиге жажырып берип ийер, онызы оноң ары табыштырар. Колдор ары-бери жылыжып ла турар. Оноң ончолоры колдорун чыгарып ийер.

Кыс сыргазын кемде деп бедреер.

Таап алза, таптырткан кижинин онын ордына турала, бойынын сыргазын жажырар.

Je үч катап таппаза, ол кысты кожондодор. Ойыннын кожонгы мындый:

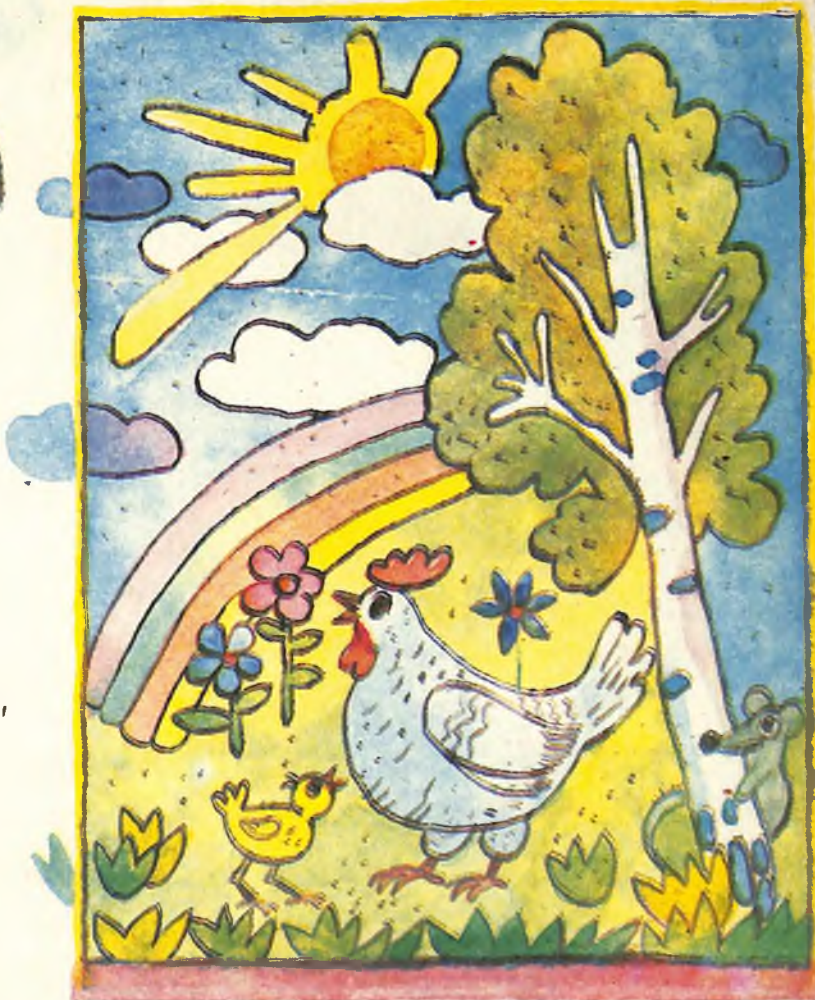
Ай алдында бир терек,
Алтын бүри чайкалды.
Алтын башту сыргамды,
Ай ажырбай беригер.

Күн алдында бир терек,
Күмүш бүри чайкалды.
Күмүш башту сыргамды,
Күн ажырбай беригер.

Кызычактар сыргазын бергилебей, база кожондо дежер. Ол тушта сыргазын таппаган кыс ончозун мактап кожондоор. Онын ла кийинде сырганы бергилеер. Оноң ары өскө кыс бойынын сыргазын жажырар.

СЫПУШКА

Жымыртканы оодоло,
Сыпушка жерге түшти.
Ажыктанып көрөлө,
Анаар-мынаар ол басты.
Чычкан мантап жүрөрдө,
Оны кайкап, чочыды.
Чичке үниле чыңгырып,
Чычканактан ол качты.
Талтаңдап барып жадарда,
Такаа ого туштады.
Сыпушказын көрөлө,
Бажынан эрке чокыды.

196

КИСКЕ ле КҮЧҮК

Күчүгөш калаштап
Пекарня барды.
Удура дезде ого
Кискечек туштады.
Төрт калашты тудунган,
Жуулу этти жүктөнгөн,
Арайдан ла көөркий
Келип жатты.
Оны көргөн күчүгөш
Ал санаазы жылыды,
Кискечекке удур
Жаланып ол мантады.
Күчүгөшти көрөлө,
Киске туура калыды.
Күчүгөш дезде сүүнип,
Курсактарын ал жанды.

Кензина Айана,
4-чи класстын үрениги.
Балыкчы журттаг.

СОЛОҢЫ

Он журукту чүмдемел-кеендик журнал

Баштамы класстардын үренчиктерине ле школго үренгелек балдарга
учурлап белетелет

«Солоңы» 1990 (ат) жылдын сыгын (сентябрь) айынан
баштап чыгып јат.

«Солоңыны» ондү журуктарла журукчы Торбоков В. С.
кееркеткен. Тургузаачы-редакторы Маскина Ј. Ј.

«Солоңынын» адреси: 659700, Горно-Алтайск город, Горно-Алтайский
ором, 36. Алтайдын бичик чыгарузынын Туулу Алтайдагы болуги.
Телефондоры: 52-94, 52-97.

«СОЛОҢЫНЫН» РЕДАКЦИЯЗЫНЫНГ КҮРРЕЗИ:

Тепуков К. Э. (баш редактор), Ередеев А. Я., Угаров Б. У.,
Лыкова К. А., Тезегеш О. И., Шатина Р. А. (редактор),
Самаев Г. П., Кергилова Е. Н., Яйтынов Т. Т.

Сдано в набор 20.06.90. Подписано в печать 12.09.90. Формат 60×84 1/4. Бумага
офсетная №1. Гарнитура балтика. Печать офсетная. Усл. п. л. 2,32. Уч.-изд. л. 3.
Тираж 5000 экз. Заказ 2678. Цена 25 коп.

Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.